

ЮРИДИЧНА ОСОБА ЯК СУБ'ЄКТ ПРАВОВІДНОСИН: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИЙ ПІДХІД

LEGAL PERSON AS SUBJECT OF LEGAL RELATIONS: GENERAL THEORETICAL APPROACH

Дашковська О.О.,

*доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри теорії права та конституційного права
Полтавського юридичного інституту
Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*

В статті розглянуто теорії, що мають за мету надати пояснення природи юридичної особи як учасника суспільних відносин, врегульованих правом. Проаналізовано можливість застосування поняття «юридична особа» до суб'єктів здійснення публічної влади. Наведено критерії класифікації юридичних осіб.

Ключові слова: правовідносини, юридична особа, юридична особа приватного права, юридична особа публічного права.

В статье рассмотрены теории, имеющие целью дать объяснение природы юридического лица как участника общественных отношений, урегулированных правом. Проанализирована возможность применения понятия «юридическое лицо» к субъектам осуществления публичной власти. Приведены критерии классификации юридических лиц.

Ключевые слова: правоотношения, юридическое лицо, юридическое лицо частного права, юридическое лицо публичного права.

The theories of having to give an explanation of the nature of the legal entity as a member of the social relations are analyzed in the article. The feasibility of applying the concept of "legal person" to the subjects of the public authorities is considered. The criterias of classification of legal entities are requested.

Key words: legal relations, legal entity, a legal entity of private law, a legal entity of public law.

Постановка проблеми. Учасниками правовідносин є не лише люди, але й різноманітні організації. Більшість з них набуває статус суб'єкта права через визнання за ними прав юридичної особи, і з ускладненням суспільних взаємозв'язків їх значення постійно зростає. Значення юридичної особи як правової категорії полягає в тому, що вона є формою існування організацій як колективних суб'єктів права [1, с. 3]. Світової практиці відомі юридичні особи, вік яких перевищує два століття [2, с. 147].

Вважається, що суть юридичної особи полягає у наданні статусу самостійного суб'єкта права об'єднанням людей з метою захисту приватних прав і інтересів як його учасників, так і третіх осіб, що вступають з ним у майнові відносини, що забезпечує стабільність цивільного обороту [3, с. 110].

Нормативна конструкція юридичної особи повинна ґрунтуватися на розумінні природи і сутності даного явища. Виокремлюються такі аспекти розкриття сутності юридичної особи. По-перше, йдеться про загальносоціальну сутність, в якій знаходить вираз зовнішній щодо права погляд на юридичну особу, на її місце в соціальній системі. По-друге, сутність юридичної особи може знаходити розкриття на загальноправовому рівні, що виражає власне правовий (макро-правовий) погляд на юридичну особу, на її роль у системі правової комунікації. По-третє, виділяється інституційна сутність, в якій виражається та особлива ідея, закладена в правовому інституті юридичної особи, яка розкриває внутрішню логіку конкретної правової форми.

Загальносоціальна сутність юридичної особи, на наш погляд, полягає в тому, що юридична особа є формою, в якій визрівають соціальні якості людини. Якщо індивід – це втілення, зокрема, відособленості, то юридична особа, навпаки, реалізує ідею соціалізації людини, її участі в соціально-правовій комунікації, в формуванні і розвитку її соціальних якостей. За допомогою форми юридичної особи людина отримує можливість розширити сферу своєї соціально-правової життєдіяльності, реалізувати свої інтереси не тільки від свого власного імені, а й через іншу правову особистість. Причому на юридичну особу за загальним правилом покладатися здійснення тих інтересів, які індивідуально реалізувати неможливо або складно [4, с. 140].

З'ясування поняття та сутності юридичної особи є однією з найскладніших проблем у теоретичній юриспруденції, оскільки існує багато теорій, за допомогою яких правознавці намагалися дати відповідь на запитання: що ж становить сутність юридичної особи, виявити її суттєві ознаки.

Актуальність теми дослідження обумовлена тим, що юридичні особи займають важливе місце в різних сферах людської діяльності – від виробничої, торгової сфери, сфери надання послуг до органів публічної влади, суб'єктів благодійної і політичної діяльності, діяльності зі створення творів науки і мистецтва. **Метою статті** є надати загальнотеоретичну характеристику юридичної особи як учасника правових відносин. Для цього необхідним є узагальнення представлених в юридичній науці підходів до розкриття природи юридичної особи, аналіз її рис з точки зору категорії суб'єкта правовідносин, визначення можливості застосування поняття «юридична особа» до органів публічної влади, встановлення критеріїв класифікації юридичних осіб.

Стан дослідження. Юридичною наукою вироблено багато концепцій, що мають за мету пояснити природу юридичної особи. Серед них найбільш підтримуваними є такі теорії, як теорія фікції (персоніфікації), теорія «безсуб'єктних прав» або «цілового майна», а також теорія, що визнає реальність юридичної особи.

У дореволюційних державно-правових дослідженнях питання про поняття юридичної особи розглядалося Ю.С. Гамбаровим, Л.Л. Гервагеном, Д.Д. Гриммом, В.Б. Ел'яшевичем, А.І. Камінкою, В.Я. Максимовим, Д.І. Мепером, М.Я. Пергаментом, Л.І. Петражицьким, І.А. Покровським, В.І. Синайським, Н.С. Суворовим, Е.Н. Трубецьким, Г.Ф. Шершеневичем та ін. У подальшому значна увага до виявлення загальних ознак юридичних осіб приділялася такими відомими вченими, як А.С. Аскназія, В.В. Бородін, М.І. Брагинський, С.М. Братусь, А.В. Бенедиктов, Н.І. Гапдаєнко, Д.М. Генкін, І.П. Грешников, В.П. Грибанов, І.В. Єлисейєв, В.В. Зайцева, М.І. Кулагін, В.В. Лаптев, В.П. Мозолін, П.А. Панкратов, Б.І. Пугинський, Ю.К. Толстой, Р.О. Халфіна, Е.Б. Хохлов, Б.Б. Черепакін тощо.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, суб'єктом правовідносин вважається суб'єкт права, який вступив в

правовідношення для реалізації суб'єктивних прав і юридичних обов'язків. Поняття суб'єктивних правовідносин і суб'єктів права не завжди збігаються. Зважаючи на те, що правовідносини – не єдина форма реалізації норм права, суб'єкт права не завжди є водночас суб'єктом правовідносин.

Суб'єкти права можуть бути структуровані таким чином:

– індивідуальні – громадяни конкретної держави, іноземні громадяни, особи без громадянства (апатриди), особи з подвійним громадянством (біпатриди);

– колективні (соціальні спільноти, групи) – народ, етнос (нація, нацменшина), населення регіону, територіальна громада, трудовий колектив тощо;

– інституційні (організації) – держава, державні інституції (органи держави, адміністративно-територіальні одиниці, виборні округи, державні установи і підприємства), недержавні організації (громадські об'єднання, партії, господарчі організації як юридичні особи, у т.ч. підприємства, корпорації, банки, інші бізнес-структури тощо, релігійні організації й установи, іноземні фірми [5, с. 15].

У правовідносинах в сфері приватного права беруть участь переважно фізичні особи як індивідуальні суб'єкти права та юридичні особи як колективні суб'єкти. В цих правовідносинах вони беруть участь як покупець і продавець, працівник і роботодавець, кредитор і боржник тощо.

Перший юридичний догмат, що пояснює сутність юридичної особи, виник в Середньовіччі у зв'язку із необхідністю встановлення місцевими спархіями можливості відлучення тих чи інших «господарюючих суб'єктів» від божої благодаті і милості церкви. Римський папа Інокентій IV ст. 1245 р. не тільки надав новим суб'єктам визначення, але й ввів термін для їх правового позначення. «Юридична особа існує лише в понятті і завдяки фікції, воно не обдароване тілом, а значить, не володіє волею. Діяти можуть тільки його члени, але не сама корпорація, тому корпорація не може ні вчинити злочину, ані бути відлученою від церкви» (Н. Дювернуа).

Окремі вчені появу теорії фікції пов'язують із тим, що, накладаючи санкції на юридичну особу, важко здійснити вибірковий, персоналізований вплив на конкретну людину [6, с. 13; 7, с. 244; 8, с. 21]. Пояснювалося це, на думку Л.Л. Гервагена, тим, що «корпорація мала, насамперед, майнову правоздатність: майну корпорації протиставляли майно окремих її членів. Для останніх майно корпорації було цілком чужим» [9, с. 23]. Фікційним трактуванням юридичної особи церква створила можливість не тільки застосування публічно-правових і майнових санкцій щодо юридичних осіб – еретиків, але й вийти за межі штучної конструкції, застосувати заходи відповідальності щодо окремих членів юридичної особи [7, с. 74; 10, с. 119].

У межах теорії фікції юридична особа розглядається як штучний, вигаданий суб'єкт, створений законом для певних юридичних цілей. Властивостями суб'єкта права (свідомістю, волею) у дійсності володіє тільки людина. Однак законодавець у практичних цілях визнає за юридичними особами властивості людської особистості, уособлює їх. За допомогою юридичної фікції створюється вигаданий суб'єкт права, який існує лише в якості абстрактного поняття.

У той же час теорія фікції наводить раціональне обґрунтування того, як штучний суб'єкт права може володіти, користуватися і розпоряджатися майном. В чинному законодавстві є безпосереднє підтвердження такого доктринального пояснення виникнення волі і волевиявлення юридичної особи. Так, Цивільний кодекс України вказує на те, що юридична особа набуває цивільних прав та обов'язків і здійснює їх через свої органи, які діють відповідно до установчих документів та закону (ч. 1 ст. 92) [11].

Аналогічний підхід використано в Законі України «Про

внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб» від 23.05.2013 р. № 314–VII [12]. Ним передбачено можливість застосування заходів кримінальної відповідальності до юридичних осіб. Але підставою для такого застосування стають діяння, вчинені уповноваженими особами таких юридичних осіб.

Організаційна єдність пов'язана з сукупністю людей, які заповнюють нездатність юридичної особи самій формувати волю і приводити цю волю в дійсність [7, с. 72; 13, с. 56–57].

Важливим є і те, що майно засновників (учасників) юридичної особи відокремлене від майна юридичної особи, та юридична особа не несе відповідальність за дії учасників, а останні не несуть відповідальності за дії юридичної особи. Проте і з цього правила є виняток, де теорія фікції проявляє себе і в законодавстві, і на практиці. Виняток полягає в тому, що в разі нестачі іншого майна у фізичної особи його кредитори можуть отримати задоволення за рахунок частки у майні юридичної особи, оскільки ця частка в майні юридичної особи одночасно є і майном фізичної особи.

Але теорія фікції була наділена панівним статусом тільки в XIX столітті. Крім неї, юридична наука запропонувала низку інших концепцій щодо природи юридичної особи. Так, реалістична теорія юридичної особи, що з'явилася вперше в працях німецьких вчених, була істотно розвинена і доповнена в працях таких цивілістів, як Н.Л. Дювернуа, А.І. Камінка, І.А. Покровського та ін. Для цієї наукової концепції було характерно, насамперед, визнання реальності юридичної особи як такого суспільного утворення, яке не можна зводити ані до арифметичної суми індивідів, ані до фікції, або до того чи іншого прийому юридичної техніки.

В межах цієї теорії юридична особа розглядається як реальний, тобто такий, що існує в дійсності, а не удаваний суб'єкт права, особливий соціальний організм зі своєю власною волею. Перевагою праць вітчизняних цивілістів слід визнати також виявлення прямої залежності внутрішньої організації юридичної особи від умов її діяльності, потреб цивільного обороту, характеру внутрішніх відносин між членами юридичної особи або, іншими словами, виявлення обумовленості структури юридичної особи сутністю відносин, що нею охоплюються [14, с. 43].

Вітчизняне законодавство зазнало впливу і з боку реалістичної теорії юридичної особи також. Так, відповідно до ч. 1 ст. 80 Цивільного кодексу України, юридична особа наділяється цивільною правоздатністю і дієздатністю, може бути позивачем та відповідачем у суді.

Незважаючи на те, що теорії юридичної особи присвячено чимало наукових праць, питання щодо можливості використання одного поняття для позначення колективних учасників як приватно-правових, так і публічних відносин.

Відсутність в публічному праві власної теорії про колективних суб'єктів і використання цивілістичного поняття юридичної особи породило велику кількість теорій. Для цивілістики поняття «суб'єкт права» як носій майнових прав є одним з ключових. Публічне ж право ще донедавна більшою мірою займалося вивченням понять «державна» і «публічна влада».

Тому окремі вчені вказують на те, що поняття суб'єкта права, що є загальноновизнаним в юридичній науці, є неповним, неточним, одностороннім, оскільки представляє собою запозичені з цивілістичної доктрини приватноправові уявлення про нього [15, с. 95]. В сучасних умовах є необхідним багатоаспектний підхід до цього поняття, а визначення юридичної особи має бути уніфіковано і трансформовано в загальне міжгалузеве поняття, придатне, в тому числі, і для публічного права. Відповідно, з особливою гостротою постає питання, чи може публічне право запо-

зичити приватноправову конструкцію юридичної особи.

На рівні чинного законодавства запропоновано поділ на юридичних осіб приватного права та юридичних осіб публічного права залежно від порядку їх створення (ч. 2 ст. 81 Цивільного кодексу України).

Окремі вчені вказують на той факт, що саме поняття «юридична особа публічного права» вже містить в собі суперечність, оскільки юридична особа і публічне право є двома непомітними явищами. Вказане твердження засновується на тому, що юридична особа – це явище виключно приватного права, хоча як суб'єкт цивільного права воно може бути суб'єктом і публічних правовідносин, коли з нього стягуються податки або коли воно піддається адміністративному стягненню. Але юридична особа за своєю природою не може бути особою публічного права. Це протиприродно її суті. Поняття «юридична особа» державознавцям є необхідним лише в якості загального визначення таких колективних суб'єктів публічного права, як держава, муніципальні утворення, органи держави тощо. Найчастіше це призводить до спрощення його значення, розуміючи під юридичною особою тільки певну організаційну структуру, що об'єднує колектив людей, які подали відповідні документи та зареєстровані відповідними органами. Тобто, запозичуючи цивілістичне поняття «юридична особа», державознавці використовують лише його оболонку, а його зміст наповнюють зовсім іншими ознаками, властивими лише суб'єктам публічного права, обгрунтовуючи тим самим особливості юридичних осіб публічного права. Проте слід брати до уваги суть, історичні передумови зародження і традиції використання терміна «юридична особа», в тому числі в різних правових системах.

Прихильники ж концепції юридичної особи публічного права вбачають її підтвердження в «реаліях життя», що знаходять вираз, зокрема, у тому, що термін «юридична особа», як і термін «юридична особа публічного права», сьогодні можна зустріти в конституціях багатьох країн, а також у поточному законодавстві щодо всіх органів публічної влади, державних установ тощо. Україна не є винятком.

Публічному утворенню (державі, суб'єктам федерації, муніципальному утворенню) не потрібен статус юридичної особи, щоб бути визнаним самостійним суб'єктом публічного права. Тому застосування правил про юридичних осіб щодо публічних утворень служить одній єдиній меті – надати їм статус суб'єкта цивільно-правових відносин виключно у зв'язку з їх участю в цивільному майновому обороті. Розгляд юридичної особи публічного права у інших аспектах не має теоретичного та практичного сенсу, а наявність публічного елемента в таких юридичних особах не змінює їх суті [16, с. 81; 17, с. 122; 18, с. 10].

Отже, юридичні особи за порядком створення можуть бути класифіковані на юридичних осіб приватного права

і юридичних осіб публічного права. Крім того, в цивілістичній науці висловлюється точка зору, відповідно до якої можливим є «створення юридичних осіб приватного права, заснованих державою». Так, наприклад, йдеться про державні акціонерні компанії, національні акціонерні компанії, державні акціонерні холдингові компанії.

Залежно від мети діяльності юридичні особи можуть бути класифіковані на комерційні і некомерційні; за організаційно-правовою формою – товариства, установи, підприємства, організації, органи тощо; залежно від правового режиму закріпленого за ними майна – юридичні особи, які реалізують свою господарську компетенцію на основі права власності, юридичні особи, які реалізують свою господарську компетенцію на основі права господарського відання, юридичні особи, які реалізують свою господарську компетенцію на основі права оперативного управління; за видом (предметом) діяльності – сільське господарство, мисливство, лісове господарство; рибальство, рибництво; добувна промисловість; переробна промисловість тощо; за формою власності – приватне підприємство, що діє на основі приватної власності громадян чи суб'єкта господарювання (юридичної особи), підприємство, що діє на основі колективної власності (підприємство колективної власності), комунальне підприємство, що діє на основі комунальної власності територіальної громади, державне підприємство, що діє на основі державної власності; підприємство, засноване на змішаній формі власності (на базі об'єднання майна різних форм власності); за територією функціонування – міжнародні, всеукраїнські, регіональні, локальні.

На підставі здійсненого огляду думок щодо означеної проблематики можна зробити такі **висновки**. Найбільш впливовими теоріями, що намагаються пояснити сутність природи юридичної особи, виступають теорія фікції і реалістична теорія. Кожна із них має як переваги, так і недоліки, що зумовило необхідність вироблення комплексного підходу, який і знайшов вираз у вітчизняному законодавстві: з одного боку, визнається, що юридична особа набуває прав та обов'язків і здійснює їх через свої органи (як прояв теорії фікції), з іншого – юридична особа виступає самостійним учасником правових відносин, є суб'єктом права власності, може бути притягнута до юридичної відповідальності тощо.

Сучасна юридична наука, формулюючи поняття юридичної особи, має враховувати необхідність його застосування як в сфері приватно-правових, так і публічно-правових відносин. При цьому поширення на суб'єктів здійснення публічної влади статусу юридичної особи є необхідним лише для того, щоб надати їм статус суб'єкта цивільно-правових відносин для взяття ними участі в цивільному майновому обороті. Розгляд юридичної особи публічних утворень у інших аспектах не має теоретичного та практичного сенсу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кравчук В.М. Соціально-правова природа юридичної особи: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / В. М. Кравчук; Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. – Л., 2000. – 16 с.
2. Захарова Е.И. Признак имущественной обособленной юридического лица в теории фикции юридического лица / Е. И. Захарова // Власть Закона. – 2011. – № 2. – С. 146–151.
3. Михайленко О.В. Публичные юридические лица в частном праве и частные юридические лица в публичном праве / О. В. Михайленко // Журнал российского права. – 2011. – № 3. – С. 109–117.
4. Архипов С.И. Юридическое лицо как правовая конструкция / С.И. Архипов // Вестник УрФУ. Серия: Экономика и управления. – 2005. – № 1. – С. 138–145.
5. Герасіна Л.М. Система суб'єктів права: соціолого-правова інтерпретація / Л.М. Герасіна // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – 2010. – № 891. – С. 14–17.
6. Рассказов О.Л. Юридические лица в сфере предпринимательской (хозяйственной) деятельности в российском государстве: теоретический и историко-правовой анализ: автореф. дис. д-ра юрид. наук / О.Л. Рассказов. – М., 2007. – 35 с.
7. Братусь С.Н. Юридические лица в советском гражданском праве (понятие, виды, государственные юридические лица) Ученые труды. Выпуск XII / С. Н. Братусь. – Москва: Юридическое издательство Министерства юстиции СССР, 1947. – 363 с.
8. Евецкий А.А. О юридических лицах [Соч.] А. Евецкого. – Киев: Тип. аренд. Д. Повальским, 1876. – 63 с.
9. Герваген Л.Л. Развитие учения о юридическом лице / Л. Л. Герваген. – СПб.: Типография Н.И. Скороходова, 1888. – 91 с.
10. Маньковский И. А. Теория юридического лица: монография [Текст] / И. А. Маньковский. – Минск: ООО «Молодёжное науч. об-во», 2002. – 170 с.

11. Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2003. – № 40. – Ст. 356.
 12. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб» від 23.05.2013 р. № 314–VII // Офіційний вісник України. – 2013. – № 47. – Ст. 1686.
 13. Александров В. Учение о лицахъ юридическихъ, по началамъ науки / В. Александров. – М.: Въ Университетской Типографш (Катковъ и Ко), 1865. – 152 с.
 14. Макаренко О. В. Юридическое лицо как правовая категория / О. В. Макаренко // Бизнес в законе. – 2009. – № 5. – С. 42–45.
 15. Чиркин В. Е. Еще раз о юридическом лице публичного права / В. Е. Чиркин. // Журнал российского права. – 2006. – № 5. – С. 94–104.
 16. Удальцова Н. Г. К вопросу о необходимости введения в гражданское право категории «юридическое лицо публичного права» / Н. Г. Удальцова // Государственный аудит. Право. Экономика. – 2009. – № 2. – С. 80–85.
 17. Чиркин В. Е. Юридическое лицо публичного права / В. Е. Чиркин. – М.: Норма, 2009. – 352 с.
 18. Винар Л. В. Правовий статус юридичних осіб, заснованих державою: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Л. В. Винар. – Л., 2006. – 19 с.

УДК 342.57

СТАНОВЛЕННЯ ВИБОРЧОГО ЗАКОНОДАВСТВА В РОСІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

THE FORMATION ON THE ELECTORAL LEGISLATION IN RUSSIA IN THE BEGINNING OF THE XX CENTURY: THE ORGANIZATIONAL AND LEGAL ASPECT

Захарчук А.С.,

*доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри правознавства**Севастопольського інституту банківської справи Університету банківської справи Національного банку України*

Стаття присвячена аналізу законодавчої бази Російської імперії під час виборів до Державної Думи. Доведено, що на початок ХХ століття в політико-правовій доктрині Росії була сформована ідея народного представництва. Зазначено, що важливим фактором, який зумовив зміст виборчого процесу, став низький рівень політичної культури населення Російської імперії.

Ключові слова: представницький орган, політика, мораль, законодавча техніка, Державна Дума, виборча кампанія.

Статья посвящена анализу законодательной базы Российской империи во время выборов в Государственную Думу. Доказано, что в начале ХХ века в политико-правовой доктрине России сформировалась идея народного представительства. Определено, что важным фактором, обусловившим содержание избирательного процесса, был низкий уровень политической культуры населения Российской империи.

Ключевые слова: представительное учреждение, политика, мораль, законодательная техника, Государственная Дума, избирательная кампания.

The article is devoted to the analysis of the legislative base of the Russian Empire during the state Duma elections. It is proved that in the early 20th century, the political and legal doctrine of Russia formed the idea of people's representation. It is determined that an important factor in shaping the content of the electoral process was the low level of political culture of the population of the Russian Empire.

Key words: representative institution, politics, morality, legislative technique, the State Duma, the election campaign.

За роки державної незалежності суспільні науки просунулися далеко вперед в осмисленні традицій вітчизняного державотворення. Увага вітчизняних науковців зосереджена на створенні й діяльності на території тих державних утворень, до складу яких, в свій час, входили українські землі, таких державно-правових інститутів, як глава держави, уряд і парламент [1]. Зокрема, звернення до конституційних проектів в Росії дозволяє нам прослідкувати складну палітру державно-правових аспектів розвитку суспільства, в тому числі й українського.

Наприкінці ХІХ ст. ідея загальнонародного представницького органу знайшла свій розвиток в поглядах представників російської школи філософії права. Вона була пов'язана з прагненням розкрити взаємодію таких понять, як політика та мораль. Основний зміст зазначеної концепції полягав у наступному: 1. Політичним є все, що стосується держави, тому діяльність держави є політичною по суті. 2. Метою держави, а відповідно і політичної діяльності, є загальне благо. А суспільне благо, за своєю природою, – категорія моральна, оскільки суть моральних вимог полягає в діяльності на користь інших, а значить, і на загальну користь. Тому основне завдання держави полягає в утвердженні в суспільстві морального порядку. Через те суспільний інтерес виступає як основна мета політичної діяльності. 3. Для того, щоб суспільне благо не зводилося лише до інтересів певних груп людей, щоб політична діяльність не задовольняла лише цих інтересів, вона обмежується законом, правовим законом. Політика обмежується рамками правового закону [2, с. 55-56].

Як уявляється, основні теоретико-правові ідеї доктрини народного представництва опиралися на конституційні засади так званої школи «відродженого» природного права. Один з її представників М. Михайловський, у статті під назвою «Листи про правду і неправду», писав: «Людина для людини, все для людини. Справедливість, мораль, право, свобода цілісні категорії є незмінними у всі часи і для всіх народів і не можуть утвердитися в суспільстві, якщо вони не зорієнтовані на окрему особу. Лише при наявності вільних індивідів може бути вільне суспільство, бо суспільство не є організм, а сукупність неподільних організмів» [3, с. 169]. Тому політика набуває морального змісту лише тоді, коли ставить за мету загальне благо та реалізується в рамках права. Але політику роблять люди. А для того, щоб той, хто займається політикою, думав про загальне благо, а той, хто цікавився нею, керувався не своїми власними, егоїстичними інтересами, а спільними інтересами, «ми повинні рухати вперед культуру (і культуру політичну зокрема) шляхом суспільного виховання» [2, с. 57].

Факторами, що впливають на процес політичного виховання, є участь як у виборчому процесі, так і в діяльності представницьких органів влади. Участь громадян у роботі представницьких органів є одним із елементів доктрини народного суверенітету. Саме тому Б.О. Кістяківський зазначав, що «лише весь народ, організований як одне ціле,